

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ Г. С. СКОВОРОДИ



Український мовно-літературний факультет
імені Г. Ф. Квітки-Основ'яненка

Кафедра української мови
Кафедра українознавства та лінгводидактики
Кафедра української та світової літератури

ПОСТАТЬ ЮРІЯ ШЕВЕЛЬОВА В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ ТА КУЛЬТУРИ

МАТЕРІАЛИ
НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ
СТУДЕНТСТВА Й НАУКОВОЇ МОЛОДІ

11 листопада 2016 року

м. Харків

ІСТОРИКО-ЛІНГВІСТИЧНІ ПРАЦІ Ю. В. ШЕВЕЛЬОВА

УДК 811.161.2'36

Снісаренко Юлія

*Харків, Харківський національний педагогічний
університет імені Г. С. Сковороди
Наук. кер.: к. філол. н., проф. О. А. Олексенко*

ТЕНДЕНЦІЇ ВЖИВАННЯ ЗБІРНИХ ЧИСЛІВНИКІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Проблеми стильової приналежності й систематичної сполучуваності збірних числівників неодноразово намагалися вирішити в українському мовознавстві, долучився до цього у своїх працях і видатний український мовознавець Ю.В. Шевельов. Він простежив історію функціонування збірних числівників (зокрема числівника двоє) в українських текстах від XV ст. і дійшов до висновку про природність конструкцій двоє речень (як і два речення) для Києво-Полтавських говірок, що традиційно вважаються діалектною основою літературної мови. Ю.В. Шевельов закликає не бути могильниками тих діалектів, які спроможні увійти до літературної мови, а плекати нове у мові.

Ю.В. Шевельов зауважує, що, на жаль, «більшість дослідників і популяризаторів просто не помічають чи воліють не помічати еволюції наших конструкцій», серед таких науковців він називає М.І. Івченка, автора монографії «Числівники української мови», скептично відгукується й про відповідний параграф в академічному виданні «Сучасна українська мова. Морфологія» за редакцією І.К. Білодіда, де висловлені думки про обмеженість вживання збірних числівників художнім і розмовним стилями.

Оскільки й на сьогодні проблема стильової віднесеності й синтагматичних можливостей збірних числівників залишається відкритою, вважаємо актуальним аналіз поглядів лінгвістів на зміст цього питання.

Мета статті – з'ясувати сутність протиріч у поглядах на синтаксис і стильові ознаки збірних числівників Ю.В. Шевельова та деяких українських мовознавців.

Як відомо, збірні числівники називають кількість як нерозчленовану сукупність предметів і істот: троє гнізд, четверо сіл, шестеро ягнят, троє волів тощо.

Це невелика група числівників від двох до двадцяти (двоє - двадцятеро) і числівник тридцятеро. Числівники третього десятка у формі збірності вживаються дуже рідко. Як зазначають дослідники, у праслов'янській мові утворень на –ер-, -ор- для чисел, більших десяти, не було.

Збірні числівники в сучасній українській мові утворюються від кількісних числівників за допомогою суфіксів -ой-е, -ер-о: два(а)+ой-е = двоє; тр(и)+ой-е = троє; сем+ер-о = семеро; десять+ер-о = десятеро.

До збірних відносять також числівники обидва, обидві (від оба+и+два), обоє зі значенням сукупної парності.

Характерна особливість лексичного значення збірних числівників полягає в тому, що вони позначають лише кількість предметів чи істот і не позначають абстрактного числа. За цими ознаками збірні числівники протиставляються кількісним [1: 135].

Оскільки збірні числівники означають сукупність предметів, то вони конкретніші за власне кількісні та без іменника не функціонують (функціонування без іменника призводить до субстантивації: троє в сірих шинелях).

Український мовознавець Д.Х. Баранник (автор відповідного розділу в академічному виданні «Сучасна українська мова. Морфологія») у свою чергу зазначав, що збірні числівники поєднуються не з усіма тими іменниками, із якими можуть сполучатися синонімічні їм власне-кількісні числівники [3].

М.В. Леонова наголошує, що конкретність значення збірних числівників накладає обмеження на їх дистрибуцію: збірні числівники поєднуються лише з певними іменниками, зокрема з назвами осіб (чи істот) чоловічого роду (із іменниками, що позначають чоловічу стать): восьмеро відмінників, четверо коней. У такому разі вони вживаються як синоніми власне-кількісних числівників на позначення осіб чоловічої статі (двоє робітників, двоє героїв, троє сусідів, четверо вчителів, п'ятеро студентів). І, як зазначають мовознавці, збірні числівники не сполучаються зі співвідносними спільнокореновими назвами осіб жіночої статі (робітниця, героїня, сусідка, вчителька, студентка), а також з іншими іменниками, що означають осіб жіночої статі (мати, сестра і под.). [2: 132]

Отже, збірні числівники зі значенням розчленованої кількості вживаються, як твердять учені, при дискретних іменниках чоловічого роду на позначення істот і неістот: п'ятеро деньків, двоє пасажирів, дев'ятеро коней, дев'ятеро котів, восьмеро студентів, троє слуг [1: 135].

Збірні числівники із значенням розчленованої кількості вживаються також при дискретних іменниках середнього роду: шестеро курчат, троє літ, восьмеро качат, восьмеро відер, дванадцятро яєць, двоє барил, двоє слів, п'ятеро тістечок, п'ятеро курчат. Вільно вживаються збірні числівники особливо при іменниках середнього роду, що є назвами істот (IV відміна): двоє дівчат (пор. одно дівча), троє хлоп'ят, четверо малят, п'ятеро гусенят, семеро поросят, десятеро лоша́т, дев'ятнадцятро курчат, двоє немовлят, троє курчат, четверо хлоп'ят. З деякими іменниками сполучаються лише збірні числівники (а власне кількісні неспроможні), зокрема з множинними двоє дверей, семеро штанів, троє саней та іменниками діти, люди, кури і под., які мають відтінок збірності: дванадцятро дітей, восьмеро людей, троє курей.

Збірні числівники не сполучаються з назвами неживих предметів, якщо вони є іменниками чоловічого або жіночого роду (будинок, завод, інститут, колгосп, країна, круча, ліс, олівець, пісня, ріка, теорія та ін.) [2: 247].

Збірні числівники зі значенням розчленованої кількості вживаються рідше при дискретних іменниках жіночого роду на позначення істот і неістот: дванадцятро дочок, двоє

дочок, десятеро спортсменок, троє крашанок, троє зернин - пор. відповідні конструкції з кількісними числівниками: дванадцять дочок, дві дочки, десять спортсменок, три крашанки, три зернини [1: 135].

Також вільно вживаються збірні числівники з особовими займенниками ми, ви, вони: нас (вас, їх) було троє [2: 247].

Ю.В. Шевельов, присвятивши збірним числівникам окрему статтю, твердить, що загальна лінія розвитку – синтаксичного і граматичного – числових конструкцій може бути схарактеризована як повільне, але постійне – наближення до творення числівника як частини мови. Головні синтаксичні риси українського числівника, що проявляються в його розвитку, Ю.В. Шевельов окреслює таким чином: «1) використання числівника в його становленні категорії числа не тільки як семантичної категорії, але і на послугах синтаксичної залежності; 2) використання узгодження та керування не як взаємовиключних, а як рівнолегких і взаємодоповнюючих (п'ять осіб – керування, п'ятьма особами – в тій самій парадигмі – узгодження)» [4: 460].

Цій останній характеристиці (ніде, крім числівника, не використовуваній), зазначає вчений, відповідає розвиток синтаксичної конструкції типу двоє речень. Розвиток і ширення конструкцій даного типу зв'язані з занепадом двоїни. Хоч обмежений критеріями роду (середній) та числа (*pluralia tantum*), розвиток цієї конструкції, уже півтора століття вживаної в літературній мові, відповідає загальній еволюційній тенденції і є, отже, явищем позитивним (чи, коли волиємо, сказати інакше, прогресивним) [4: 460-461].

Первісне значеннєве розмежування збірних (двоє, четверо) і кількісних (два, чотири) базувалося на понятті нерозчленованої (сукупної) і розчленованої (дистрибутивної) кількості. Але поняття «збірний числівник», як зазначає Ю.В. Шевельов, містить внутрішню суперечність: збірність - це єдність, підрахунок же означає руйнування такої єдності [1: 135].

У сучасній українській літературній мові протиставлення нерозчленованої (сукупної) і розчленованої кількості, на думку Ю.В. Шевельова і А.П. Грищенка, значно стирається, нівелюється, втрачається. І збірні числівники типу троє, шестеро, двадцятеро починають все частіше вживатися на позначення розчленованої кількості: Двоє барил з водою стояли коло стіжка (Нечуй-Левицький), Чоловік умер, двоє діток мені покинув, два сини (Вовчок) і под. Це, на їх погляд, є найважливішою зміною в числівниковій системі сучасної української мови [1: 135].

«Українська мова нового часу, - пише Ю.В. Шевельов, - виявляє цікаву новацію, що не має безпосередніх паралелей в інших слов'янських мовах: замість числівників два, три, чотири при іменниках середнього роду все частіше вживаються числівники двоє, троє, четверо» [4: 464].

Дослідивши мову української художньої літератури XIX-XX ст., Ю.В. Шевельов дійшов висновку, що «вживання числівників типу двоє з іменниками чоловічого і жіночого роду: 1) зовсім не пов'язане з категорією особи або живих істот, 2) не завжди перебуває у зв'язку з категорією збірності, що особливо стосується іменників середнього роду; 3) інколи набуває додаткового значеннєвого відтінку означеності, яке однак не виступає ні виразним, ні обов'язковим; 4) у ряді випадків не відрізняється за своїм значенням від конструкцій з числівниками типу два [1: 135-136].

Після синхронного аналізу, який виявляє нечіткість і хитання в значенні українських числівників і, отже, спонукає до припущення, що їхня семантика і вживання перебувають у стані руху, цілком доречним є питання про те, в якому напрямку відбувається розвиток чи далі розвивається значення збірності й означеності чи воно занепадає. На думку В.О. Горпинича, хронологія аналізу прикладів з художньої літератури засвідчує послідовний вияв значення збірності й означеності в давніших авторів і його втрату в новітніх [1].

Однак на загальному тлі незначної поширеності збірних числівників у літературній мові, їх стильової обмеженості, художньою літературою та фольклором помічено розширення синтагматичної спроможності збірних числівників (уживання з іменниками середнього роду II відміни) і розвиток складених числівників з останнім компонентом – збірним числівником : двадцять п'ятеро, сто одинадцятро тощо. Отже, еволюція вживання збірних числівників не завершена, сфера їхньої поширеності зростає, що суперечить твердженням мовознавців середини ХХ ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горпинич В.О. Українська морфологія : [навчальний посібник] / В.О. Горпинич. – Дніпропетровськ : ДНУ, 2002. – 350 с. **2. Леонова М.В.** Сучасна українська літературна мова : Морфологія. / М.В. Леонова. – К. : Вища школа, 1982, – 263 с. **3. Сучасна українська літературна мова:** [Морфологія] / За заг. ред. І.К. Білодіда. — К. : Наук. думка, 1969. — 583 с. **4. Шевельов Юрій.** Up or out? З проблематики формування українського числівника як частини мови // Вибрані праці: у 2 кн., Кн. 1. Мовознавство / упоряд. Л. Масенко. – 2 вид. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 583 с.

УДК 811.161.2'36

Щебетун Дар'я

*Харків, Харківський національний педагогічний
університет імені Г. С. Сковороди
Наук. кер.: к. філол. н. Т. Ю. Лисиченко*

УКРАЇНСЬКИЙ МОВНИЙ ПУРИЗМ НА ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ТЛІ

Розвиток сучасної української мови позначений переосмисленням українським суспільством якості власних духовних цінностей, зокрема рідної мови. Залежно від культурних традицій чи ідеологічних намірів, а також у зв'язку із суспільно-політичною ситуацією в країні періодично активізуються тенденції до очищення рідної мови від іншомовних елементів або неологізмів. Таке явище отримало назву пуризм, причому в самій семантиці цього терміна (фр. purism, від лат. purus — чистий) закладено смислову конотацію «показовість», «надмірність», що свідчить про певну протиприродність цього явища в